

גבולות החדר וחקיק האם: על ביקורת ספרות הנשים העברית והישראלית

אוריין זנאי

שאלות מולידות שאלות

השאלה המקורית שהצבתי לעצמי בתחילת מסע אנליטי זה הייתה מצומצמת מן השאלות שחקירתי בנבכי הפמיניזם הספרותי הישראלי והעברי הובילה אותי אליהן. ביקשתי לעמוד על מיעוט השפעתה של הביקורת הפמיניסטית הפוסט-קולוניאליסטית והמיעוטית על ביקורת ספרות הנשים העברית. דווקא משום שהתאוריות הפוסט-קולוניאליות אינן זרות לביקורת התרבות הישראלית הנטועה במחשבה הפוסט-סטרוקטורליסטית, בולטת העובדה כי בנות שיחן העיקריות של חוקרות הספרות הפמיניסטיות הישראליות הן ה"אימהות" האירופאיות וירג'יניה וולף וסימון דה-בובואר וממשיכותיהן, האמריקניות, מאיליין שוולטר, סנדרה גילברט וסוזן גובאר ועד ג'ודית באטלר, והצרפתיות הלן סיקסו, לוס איריגארי וג'וליה קריסטבה – ולא הקולות הבולטים של הגל הפנימיסטי השלישי במדעי התרבות, כגון גיאטרי צ'קרוורטי ספיבק, צ'נדרה טלפדה מוהנטי, אן מקלינטוק, טרין טי מין הה, בל הוקס או אודרי לורד. אפשר לפטור תופעה זו כביטוי נוסף של האיחור המאפיין את הגעתן של מגמות תאורטיות אמריקניות לארץ, אך קריאה מעמיקה בעבודתן המגוונת ומרובת התובנות של חוקרות הספרות העברית הפמיניסטיות מלמדת כי מעמדו חסר המנוח של הפמיניזם הישראלי בתוך הגלובלי קשור בדינמיקה הייחודית לו, הנובעת מיחסיו הבלתי פתורים של הפמיניזם הישראלי עם הלאום.

יש לומר כי שדה הביקורת הפמיניסטית של הספרות העברית להלן רחב ומגוון, ומאמר זה אינו מתיימר לספק סקירה ממצה של השדה כולו.¹ בעיקרו עוסק הדיון בעמודים שלהלן בסיטואציה ספציפית של כתיבה ביקורתית פמיניסטית: כתיבה ביקורתית על

---

1 אסתר פוקס מספקת דיון מקיף יותר בביקורת הספרות העברית הפמיניסטית בכלל, ובמאמר אחר אף סוקרת את שדה הביקורת הפמיניסטית הישראלית בכלל. פוקס מבחינה בין ביקורת פמיניסטית לאומית, העוסקת בניתוח האופן שבו נשים מודרות מן המרחב הלאומי, לבין ביקורת פוסט-ציונית, המשתמשת בקטגוריית המגדר כדי לפרק את הנחות היסוד של הלאום. אבחנותיה של פוקס מעניינות, אך בעקבות התמקדותי בכתיבת נשים על נשים, ובעיקר בכתיבתן של מבקרות פמיניסטיות במרחב הישראלי, אבקש להציע תמונה אחרת. לגישתי, קטגוריות המגדר מתפקדות חליפות כמחזקות וכמפרקות של עלילת-העל הציונית, באופן המשקף את האמביוולנטיות האופיינית ליחסים שבין הפמיניזם לציונות. ראו: Esther Fuchs, "Feminist Hebrew Literary Criticism: The Political Unconscious", *Hebrew Studies* 48, 1 (2007), pp. 195–216;

ספרות שנכתבה בידי נשים. סיטואציה זו, שאפשר לכנותה "אישה כותבת על אישה כותבת"², היא אתר מובהק שבו האינטימי מתערב בפוליטי, ובכך אין כוונתי רק לאופן שבו מסיבות המבקרות והכותבות את תשומת הלב מן השדה הפוליטי הציבורי לפוליטיקה של המרחב הפרטי, אלא לאופן שבו המפגש האינטימי בין נשים המתרחש בתהליך הכתיבה או הקריאה נטען במשמעויות אתיות ופוליטיות. בנות שיחי העיקריות כאן הן מבקרות פמיניסטיות אחדות שעבודתן השפיעה על מחקריי שלי בתחום סיפורת הנשים העברית מן המחצית הראשונה של המאה העשרים. עלי לומר כי גם אם לעיתים מעלה המאמר שאלות הנוגעות לנקודות עיוורון בתודעה הספרותית הפמיניסטית הישראלית והעברית – יותר משהוא נועד לייצר הערכה שיפוטית על הישגיו או על מגבלותיו של מכלול הביקורת הפמיניסטית של הספרות העברית, הוא נועד להציג כיווני חשיבה ולזמן שיחה פמיניסטית. במידה כלשהי, בגלל התמקדותי במחקר בתחום הפרוזה הנשית, נפקד מקומה של ביקורת השירה מדיון זה, ועימה מקומן של קולות פמיניסטיים מעניינים וחשובים בזירת מחקר הספרות העברית כגון אילנה צובל, חמוטל צמיר, דנה אולמרט ושירה סתיו. אולם בכך אין לומר כי מחקר השירה אינו רלוונטי לסוגיות המועלות כאן, כי אם לסמן מקום ופוטנציאל להרחבת הדיון.

כפי שיתברר כאן בהמשך, נתח נכבד מן הכתיבה על כתיבה נשית נדרש לשאלת רציפותה של הכתיבה הנשית בעברית. אחדות מן החוקרות מציעות של סיפור של קרע וקיטוע בין ראשית הכתיבה הנשית בתחילת המאה העשרים לבין פריחתה מאוחר יותר (החוקרות חלוקות בשאלה מתי), ואילו אחרות מציעות היסטוריה של המשכיות בין שתי התקופות. עלי להדגיש כי סיפורה של ביקורת ספרות הנשים העברית מקוטע ומסובך כשלעצמו. נוכל, אם נרצה, למקם את ראשיתה של הכתיבה העברית על כתיבה נשית דווקא בהתלהבות הגברית מן הפוטנציאל הטמון בה, התלהבות שעם ביטוייה נמנות קריאותיו הנרגשות של אליעזר בן-יהודה לנשים להשתתף בתחיית השפה ובספרות העברית, וכן קבלת הפנים החמה שלה זכתה דבורה בארון כ"אחות לעט"³. התבטאויות אלו, גם אם ביקשו לכאורה לעודד נשים להשתתף במרחב הציבורי, רחוקות ביותר ממה שאנו מכנות כיום פמיניזם, שכן הן נגועות במהותנות המשעתקת את הסטראוטיפים המגדריים ותוחמת את גבולות הדיבור הנשי. אולם בכך אין בהכרח משום ביטול של מפנה המאה העשרים (Fin de siècle), בהיותו צומת תרבותי טעון: הצטלבות של הלאומיות, המודרנה והמגדר, שהיה לנקודת ציון בדרכה של הכתיבה על כתיבה נשית בעברית. את ניצניה של הביקורת הפמיניסטית העברית אפשר אף למקם בכתיבה העיתונאית

Esther Fuchs, "The Evolution of Critical Paradigms in Israeli Feminist Scholarship: A Theoretical Model", *Israel Studies* 14, 2 (2009), pp. 198–221

2 על משקל כותרת ספרה של לובין אשה קוראת אשה, שיידון כאן בהמשך. אורלי לובין, אשה קוראת אשה, חיפה: זמורה ביתן והוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 2006.

3 אליעזר בן-יהודה, "ענייני השבוע", הצבי (7/7/1893), עמ' 1; חמדה בן-יהודה, בן-יהודה: חייו ומפעלו, ירושלים: מוסד ביאליק, 1990, עמ' 118. על התקבלותה של דבורה בארון, ראו: Sheila Jelen and Shachar Pinsker, "Introduction", Sheila Jelen and Shachar Pinsker (eds.), *Hebrew, Gender, and Modernity: Critical Responses to Devora Baron's Fiction*, Bethesda, MD: University Press of Maryland, 2007.

של מבקרות מתנועת העבודה הציונית כגון רחל כצנלסון־שז"ר, איטה פקטורית וברכה חבס־הכהן, שרשימותיהן הספרותיות פזורות, בין השאר, בעמודי עיתון תנועת הפועלות דבר הפועלות. ככלל, אפשר לומר שגוף ביקורת זה מזהה את ערכה של הכתיבה הנשית במתן קווים לדמותה של האישה הציונית בארץ ישראל וללבטיה. ביקורת זו מניחה כי הכתיבה הנשית היא מדיום לביורם וליישובם של המתחים והקשיים הסובבים את דמות "העבריה החדשה", שהמרכזי שבהם הוא המתח בין האמונה במפעל הלאומי כאתר של שחרור נשי לבין החוויה הנשית של הדרה ושוליות בתחומיו.

אך המאמר הנוכחי מתמקד בביקורת ספרות פמיניסטית אקדמית, תחום שנראה כי התחיל להתפתח במקביל – ואולי בעקבות – פריצתן של סופרות נשים אל התודעה הספרותית הישראלית בשנות התשעים של המאה העשרים, סופרות כגון אורלי קסטל־בלום, דורית רביניאן, לאה איני, יהודית קציר ורונית מטלון. נדמה כי העניין הציבורי שעוררה כתיבתן היה כטריגר לדיון בשאלת ייחודה של "הכתיבה הנשית" כקטגוריה ספרותית, ולמחקר היסטוריוגרפי המתחקה אחר תולדות הכתיבה הנשית בעברית.⁴ שנות התשעים של המאה העשרים, אם כן, אינן רק התקופה שבה הקול הנשי חדר באופן כה משמעותי לתחומי הפרוזה העברית, אלא גם רגע של תחייה, ואולי לידה, של המבט הפמיניסטי הביקורתי על הספרות העברית. ככלל, אם עד רגע זה הניחו הקריאות השונות בכתיבה נשית שותפות אידאולוגית בין הכותבות לבין המפעל הציבורי, הביקורת הפמיניסטית החדשה של הספרות העברית לא רק זיהתה את המתח שבין החוויה הנשית לבין הצינונות (מתח שעליו עמדו גם במידה זו או אחרת המבקרות הצינוניות המוקדמות), אלא גם נעזרה בקטגוריית המגדר כדי לפרק באופן אנליטי (deconstruct) את עלילת־העל הצינונית. אך כפי שאציע בעמודים הבאים, גם כאשר הביקורת הפמיניסטית מציבה את המגדר והלאום ביחסים אנטגוניסטיים זה עם זה, יחסים אלו נותרים מסגרת ניתוח הרמטית כמעט, ומסגרת זו, הגם שהיא פורה כשלעצמה, מגבילה את הדיון הפמיניסטי בספרות העברית לתחומי המרחב והזמן הלאומיים. מחוץ לתחומים אלו נותרים, לעיתים קרובות, צירי כוח אחרים, ובעיקר יחסי הכוח האתניים בין מזרחיות לאשכנזיות המצטלבים עם קטגוריית המגדר,⁵ וכן ההקשר של יחסי הכוח הגלובליים הקושרים בין הצינונות לפרויקט הקולוניאלי.

4 ספרה של יעל פלדמן, למשל, העוסק בסופרות שנות השמונים, נפתח בדיון בתשומת הלב העיתונאית לגל ספרות הנשים הישראלית של שנות התשעים. יעל פלדמן, ללא חדר משלהן: מגדר ולאומיות ביצירתן של סופרות ישראליות, מאנגלית: מיכל ספיר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2002, עמ' 17–18.

5 לניתוח ביקורתי של הפמיניזם הישראלי מנקודת ראות מזרחית, ראו, למשל: Smadar Lavie, "Mizrahi Feminism and the Question of Palestine", *Journal of Middle East Women's Studies* 7, 2 (2011), pp. 56–88; הנרייט דהאן־כלב, "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן־כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נווה וסלביה פוגל־ביז'אווי (עורכות), מ'ן מיגדר פוליטיקה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 217–266; פנינה מוצפי־הלר, "אשכנזיה שנשבתה: קווים לקראת היסטוריוגרפיה ביקורתית פמיניסטית בישראל", טובה כהן ושואל רגב (עורכים), אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, 2005, עמ' 283–295. כמו כן, גם במסגרת ביקורת הספרות העברית

המאמר הנוכחי עוסק אפוא בביקורת הפמיניסטית על ספרות נשים עברית וישראלית משנות התשעים ועד העשור השני של המאה העשרים ואחת. האנתולוגיה הקול האחר בעריכתה של לילי רתוק, שלוותה במסה מקיפה על ספרות הנשים העברית, יצאה ב-1994, ואחריה, ב-1998, הופיע ספרה של פנינה שירב על עמליה כהנא-כרמון, יהודית הנדל ורות אלמוג. ב-1999 התפרסמו מאמרה של חנה נווה על החיים מחוץ לקנון בקובץ המכונן מין מיגדר פוליטיקה וספרה של יעל פלדמן על סופרות בשנות השמונים. ב-2003 הופיעה האנתולוגיה וְאָנִי אֲדַמָּה וְאֵדָם, ובה מאמר פורץ דרך מאת יפה ברלוביץ, שהציג לקוראת הישראלית לראשונה את מכלול הפרוזה שכתבו נשים בעברית בשנים שקדמו להקמת המדינה. ב-2005 התפרסמה עבודתה התאורטית של אורלי לובין על קריאה פמיניסטית, והעשור העוקב הביא עימו את ספרה של רוני הלפרן על ספרות הנשים הישראלית בשנים 1985–2005, את ספרה תמר הס על הכתבים האוטוביוגרפיים של בנות העלייה השנייה, וכן את ספרה של תמר מרין על סופרות העשורים הראשונים של המדינה.⁶ בעמודים שלהלן אמפה שני פרויקטים משלימים שאני מזהה בגוף הביקורת הקיים: האחד, חקירת ה"הבדל" הנשי בהקשר הציוני-עברי-ישראלי, והאחר, הניסיונות לסרטט שושלת רציפה של כתיבה נשית עברית. שאלות אלו – שאלת ההבדל ושאלת השושלת – תבחנה כשאלות הקלועות זו בזו, המעצבות ומתעצבות בתוך מארג היחסים המורכב בין נשים, נשיות ופמיניזם לבין המרחב הפוליטי-היסטורי העברי, הציוני והישראלי, וכאלה הן משיקות לשאלות פוליטיות אחרות על כוח וחולשה, שייכות והדרה, שמכות והיעדרה. את שאלת ההבדל הנשי הנידון בביקורת הפמיניסטית של הספרות העברית אפשר

אפשר, כמובן, למצוא דיונים בכתיבתן של סופרות מזרחיות. ראו, למשל, את דבריה של נווה על הדיכוי הכפול שסופרות מזרחיות מתמודדות עימו: חנה נווה, "לקט, פאה ושיכחה: החיים מחוץ לקאנון", דפנה זרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מאנר חסן, חנה נווה וסלביה פוגל-ביז'אווי (עורכות), מין מיגדר פוליטיקה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 64–70, וכן את הפרק המוקדש לדורית רביניאן בספרה של הלפרן: רוני הלפרן, "שיחו של הגוף הסרובן – מורשת הגוף הקטן: קריאה בסמטת השקדיות בעומריג'אן לדורית רביניאן", גוף בלא נחת: ספרות הנשים הישראלית 1985–2005, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012, עמ' 86–114; וכמובן הדיון הנרחב יחסית בכתיבתה של רונית מטלון [ראו, למשל, את הגיליון המיוחד של כתב העת *Prooftexts* המוקדש למטלון, ובו מאמרים מאת נעמה צאל, תמר הס, חנן חבר ושמרית פלד: *Prooftexts* 30, 3 (fall 2010)]. על אף חשיבותם של דיונים אלו, טענתי היא כי המזרחיות לא הפכה לקטגוריה אנליטית מרכזית בביקורת הפמיניסטית העברית כפי שהפך הגזע לקטגוריה בלתי נפרדת מן הניתוח הפמיניסטי האמריקני.

6 לילי רתוק, "כל אישה מכירה את זה", לילי רתוק (עורכת), הקול האחר: סיפורת נשים עברית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1994, עמ' 261–350; פנינה שירב, כתיבה לא תמה: עמדת שיח וייצוגי נשיות ביצירותיהן של יהודית הנדל, עמליה כהנא-כרמון ורות אלמוג, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1998; נווה, הערה 5 לעיל, עמ' 49–106; פלדמן, הערה 4 לעיל; יפה ברלוביץ, "סיפורת מיבשת אבודה", יפה ברלוביץ (עורכת), וְאָנִי אֲדַמָּה וְאֵדָם: סיפורי נשים עד קום המדינה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 319–360; לובין, הערה 2 לעיל; רוני הלפרן, גוף בלא נחת: ספרות הנשים הישראלית 1985–2005, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012; תמר ס' הס, חקיקהאם של זיכרונות: נשים, אוטוביוגרפיה והעלייה השנייה, באר שבע: כנרת, זמורה-ביתן ואוניברסיטת באר שבע, 2014; Tamar Merin, *Spoiling the Stories: The Rise of Israeli Women's Fiction*, Evanston, IL: Northwestern University Press, 2016.

לנסח כשאלה מרחבית, או נכון יותר, כסדרה של שאלות על הצורך וההיתכנות של מקום נשי נפרד לעשייה תרבותית. הביקורת הפמיניסטית הישראלית מרחיבה את משמעות המונח שטבעה וולף "חדר משלך" אל מעבר לתנאים החומריים ההכרחיים לקיומה של כתיבה נשית, והופכת אותו למרחב נשי מטפורי של הבדל, כמאמרה של הלפרן: "הכתיבה הזאת [הנשית] צריכה לחדר משלך, אך היא גם מייצרת אותו"⁷. בהקשר זה, על אף ואולי משום היותו בלתי אפשרי להגדרה, מספק ההבדל הנשי נקודת מוצא לשיחה פמיניסטית מתמשכת. לעיתים קרובות, כפי שעולה מכותרת ספרה של פלדמן ללא חדר משלהן, מאירה המטפורה המרחבית את התשוקה אל המקום הנשי הנפרד, האוטונומי, מחד גיסא, ואת חוסר האפשרות לקיימו, מאידך גיסא. לא בכדי מתחבר לעיתים הדיון בהבדל הנשי בביקורת ספרות הנשים העברית אל הדיון ביחסים בין המרחב הנשי למרחב הלאומי, ופעמים רבות מתגלה לחוקרת כי הגבול בין המרחבים פרוץ ומפולש, וכי אכן, כפי שרומזת פלדמן, במרחב הציוני-ישראלי "חדר משלהן" אינו אפשרי. ועם זאת, שאלת ההבדל הנשי מתנסחת לעיתים קרובות כסדרת שאלות על אותו חדר מדומיין: האם קיים מרחב נשי נפרד של הבדל? מה מאפשר מרחב זה? מה צריך להיות בתוכו וכיצד אפשר לסרטט את גבולותיו (כלומר, מה כותבות נשים)? האם כתיבה נשית צריכה להתאפיין בתמטיקה או בצורה "נשית"? מהי ייחודיות זו? וכיצד אפשר לדבר עליה בלי שהדיבור יהפוך למהותני ומקבע? מעניין כי בצד השאלות התמטיות והסגנוניות, גם שאלת הז'אנר שנשים בחרו או כוונו לכתוב בו נידונה תדירות בביקורת ספרות הנשים כנוגעת להבדל נשי, וככזו היא גם מנוסחת לעיתים קרובות במונחים מרחביים כגון צמצום והתרחבות, גבול, תחום וחדירה. אפיון זה אינו מפתיע, שכן שאלת הז'אנר היא במידה רבה שאלה על מידותיו של ה"מקום" שהנשים הכותבות יכולות ומוכנות לתבוע לעצמן במרחבי הספרות העברית. במסגרת דיון זה, הבחירה בשיר או בסיפור הקצר נתפסת כמנציחה את המקום הקטן שמוקצה לנשים בתרבות, ואילו הרומן נתפס כחדירה לתחום גברי, וכתפיסת עמדתו של "הצופה לבית ישראל", עמדה של ראייה פנורמית של המרחב הלאומי.⁸

לעומת זאת, ציר הניתוח השני שאני מבקשת להתוות כאן, המתמקד בשאלת הרצף או השושלת של הכתיבה הנשית העברית, נוגע בסוגיות של זמן, התפתחות והיסטוריה. השאיפה לזהות – השאיפה לייצר בדיעבד מסורת מתמשכת של כתיבה נשית – אינה ייחודית לביקורת ספרות הנשים העברית, והיא מקבלת את משמעותה הפמיניסטית על רקע ההדרה השיטתית של כתיבה נשית מן ההיסטוריוגרפיה ההגמונית של הספרות. בהקשר הספציפי של ספרות הנשים העברית, רבות מן החוקרות והמבקרות שתרומותיהן המרכזיות לחקר הספרות העברית יידונו בעמודים שלהלן נטלו חלק בוויכוח ער ורב-שנים, שתחילתו באחרית הדבר מאת רתוק לאנתולוגיה הקול האחד בעריכתה, והמשכו באחרית הדבר מאת ברלוביץ לאנתולוגיה שֶׁאֲנִי אֲדַמָּה וְאֲדַמָּה בעריכתה, ומתערבות בו

7 הלפרן, "חדר משלך: דיון במרחב נשי", תמר משמר (עורכת), גוף בלא נחת: ספרות הנשים הישראלית 1985–2005, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012, עמ' 20. ראו גם את השימוש במונח "גטו ספרותי נשי", למשל אצל שירב, הערה 6 לעיל, עמ' 10.

8 ראו למשל: רתוק, הערה 6 לעיל, עמ' 262–264; פלדמן, הערה 4 לעיל, עמ' 20; Merin, הערה 6 לעיל, עמ' 5–6.

גם הס, פלדמן, שירב ומרין. במרכז הוויכוח עומד המיפוי ההיסטורי של כתיבת הנשים העברית, ובאופן ספציפי, השאלה אם אכן אפשר לסרטט מסורת של כתיבה עברית נשית מודרנית, כלומר רצף של כתיבה נשית, מהכתובות המשכילות כגון רחל מורפורגו ועד שפע הכותבות הישראליות כיום.

על אף מרכזיותן של שאלות היסטוריוגרפיות למחקר הספרות העברית בכללו, אני מבקשת לחלץ מן הדיון בשאלת השושלת הנשית דיון אחר, על הציר שבין עלילת-העל הצינונית לבין מה שאני מכנה "עלילת האם". אומנם, מן הוויכוח הפמיניסטי על ההיסטוריה של כתיבת הנשים העברית אפשר ללמוד רבות על המתחים השונים המעצבים את יחסן של נשים לסיפור הצינוני, אם כסיפור של שחרור, המקביל לסיפור הפמיניסטי של שחרור נשי, אם כסיפור של תרומה והקרבה שלא זכתה להערכה מספקת ואם כסיפור של מחאה וחתרנות. אך בה בעת, בחינת המטרות המעצבות את הדיון בשאלת הרצף לעומק מגלה בהן את החיפוש אחר האם כמרכז כובד נוסף, המופיע לעיתים כמוקד משיכה מנוגד ללאום, ומצוי על קווי התפר שבין המטפורי לקונקרטי ובין המודע ללא מודע הביקורתי. בחיבורים שיידונו בעמודים שלהלן מופיעות האם והאימהות ברגעים שונים בטיבם, לעיתים כחלק מחוויה קונקרטית של הכותבת, לעיתים כחלק מדיון תמטי ולעיתים כמטפורה המתארת את ההיסטוריה של הכתיבה הנשית בעברית במונחי יחסים בין-דוריים. כך נארגת סביב האימהות רשת גמישה, מגוונת והיברידית של כתיבה ביקורתית. אבקש לאפיין רשת זו כממד מכונן של ביקורת ספרות הנשים העברית, המלמד על האמביוולנטיות הנשית והפמיניסטית ביחס לטלאולוגיה של עלילת-העל הלאומית. כמו שאלת ההבדל, שאלת רצף הכתיבה הנשית העברית חורגת אפוא מן השאלה ההיסטוריוגרפית האובייקטיבית מה כתבו נשים בעברית ומתי, ופותחת צוהר אל מבני העומק של המחשבה והכתיבה הפמיניסטית הישראלית.

האנלוגיה הצינונית-פמיניסטית

ספרו של דן מירון אמהות מייסדות, אחיות חורגות: על ראשית שירת הנשים העברית אינו פמיניסטי, ולכן הבחירה בו כנקודת מוצא לדיון בביקורת הפמיניסטית עשויה לעורר תמיהה.⁹ אך במאמר זה אבקש להתמקד לא במחקרו החשוב של מירון, שעל הישגיו ומגבלותיו כבר נכתב,¹⁰ אלא ברגע שולי לכאורה מן הספר, שבו מירון דוחה את אפשרותה של תאוריה ספרותית פמיניסטית. באחרית הדבר טורח מירון להדגיש כי "המסה אינה מושתתת על הנחות היסוד התיאורטיות, המשמשות בתשתית של ביקורת זו [הפמיניסטית]", וממשיך ומסביר כי היא נכתבה מתוך ספק "שקיימת בכלל 'תיאוריה'

9 דן מירון, אמהות מייסדות, אחיות חורגות: על ראשית שירת הנשים העברית, מהדורה שנייה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2004.

10 ראו למשל: Michael Gluzman, "The Exclusion of Women from Hebrew Literary History", *Prooftexts* 11, 3 (September 1991), pp. 259–278.

ספרותית ייחודית, נפרדת, המשתמעת, כביכול, מן העיון האנאליטי-פמיניסטי בספרות, בין שזו נכתבת על ידי נשים ובין שהיא נכתבת על ידי גברים¹¹. בהקשר זה, בניסיונו להבחין בין תאוריה לבין מה שאינו תאוריה, הציג מירון אנלוגיה משונה במקצת בין פמיניזם לציונות. "הביקורת הפמיניסטית במיטבה", גורס מירון –

חידדה את ראייתנו בספרות מתוך שהאירה מחדש את המערך התרבותי הכולל שבמסגרתו נוצרת הספרות. היא חשפה במערך זה את קווי ההיכר הכרוכים בתודעת המין (gender) בהשתמעויות התרבותיות והחברתיות שלה. מתוך כך גילתה לנו בתרבות ובספרות היבטים עלומים, ערכים מודעים למחצה והערכות "מובנות מאליהן", שתודעת המין הזאת מזינה אותם. היא עשתה זאת בדרך שלא הייתה שונה, עקרונית, מן הדרך שבה, למשל, האירה החשיבה הציונית (ובכללה הביקורת הספרותית הטבועה בחותמה) מחדש את כלל בעיות התרבות היהודית המודרנית וכן את הספרות שנוצרה על ידי יהודים מתוך מודעות כלשהי – חיובית או שלילית – לזהות יהודית. הרגישות לזהות הלאומית היהודית, שניסתה לחרוג ממצב של הדחקה או מתודעה של שוליות, חידדה את הבנת התרבות והספרות היהודיות המודרניות כמבע של "מייעוט", הנאבק על הלגיטימיות של תפיסת המציאות מזווית הראות הייחודית שלו והמפגין עיוותים אידאיים ואסתטיים שונים בשעה שהוא מדחיק את הראות הייחודית הזאת או משעבד אותה לפרפקטיבות הנקבעות על ידי תרבויות "דומיננטיות" זרות. מי שמיטיב להכיר את התפתחות החשיבה הספרותית, שניזונה מרגישות זו ושנתנה לה ביטוי במסגרת ההתפתחות התרבותית של תנועת השחרור הלאומית יהודית, אינו יכול שלא לעמוד על הדמיון המפתיע – דמיון בפרטים – בינה לבין החשיבה הספרותית הניזונה מן הרגישות הפמיניסטית והמוצאת לה ביטוי במסגרת ההתפתחות התרבותית של תנועת השחרור של הנשים, אף כי בעצם הדמיון הוא מובן ומחויב המציאות. עם זאת, עדיין לא נמצא הוגה ספרותי בר־דעת שיטען ברצינות, שהחשיבה הציונית מעמידה "תיאוריה" חדשה של הספרות; היינו, שהיא מגדירה מחדש את עצם הפנומן הספרותי ומסיקה מהגדרתה זו כללים בסיסיים חדשים לדיון בו, כמעמדו האונטולוגי, בהרכב ובמבנה שלו. באותה מידה ובאות צורה, דומני, קשה לדבר על "תיאוריה" ספרותית פמיניסטית וניתן לדבר (כמו במקרה של החשיבה הספרותית הציונית) על תגבורת הרגישות והמודעות להיבטים מסוימים של הספרות בייחוד כשזו נכתבת על רקע תודעה – מובלטת או מודחקת – של הוויית "מייעוט" תרבותי.¹²

על פי מירון, למערכות החשיבה הציונית והפמיניסטית משותפת שימת הלב להבדל היהודי והמגדרי ולאופן שבו הבדל זה מעצב את היצירה הספרותית. על פי האנלוגיה הפמיניסטית-ציונית, "הביקורת המיעוטית" תפקידה להאיר את האופנים שבהם "הספרות המיעוטית" מייצגת את "הראות הייחודית המיעוטית" (דהיינו, היהודית או

11 מירון, הערה 9 לעיל, עמ' 436–437.

12 שם, עמ' 285–286.

הנשית במקרה זה). ובמילים אחרות, תפקידה של ביקורת הספרות להאיר ולמפות את תודעת ההבדל התרבותי המיעוטי, ובכך, על פי מירון, אין כדי לייצר "תאוריה ספרותית", שכן מדובר כאן רק על "רגישות" ספציפית, המוגבלת בתובנות התאורטיות שהיא יכולה לייצר. נראה כי עצם הבחנתו של מירון בין "תאוריה" לבין "רגישות" מסתמכת על הניגוד שבין האוניברסלי לקונקרטי. מבחינת מירון, "תאוריה" מנסחת כללים בסיסיים להבנת הפנומן הספרותי באשר הוא, ואילו "רגישות" מפנה את תשומת ליבנו אל היבטים הייחודיים למקרים פרטיים של אותו פנומן. בבסיס תפיסתו של מירון, כמובן, ההנחה כי קיים מעין גרעין טהור של "פנומן ספרותי" כללי, שקוף וחסר מגדר, אתניות או היסטוריה, ובמסגרת רעיונית זו אין ההבדל יכול לשמש נקודת מוצא תאורטית – אלא רק לזמן רגישות למצב המיעוטי.

יש לומר כי מערכות החשיבה הפמיניסטית והציונית שתיהן מכילות אמביוולנטיות ביחסן להבדל. בצד הקריאה לתשומת לב לצרכים הנבדלים של קבוצה חברתית מדווקאת, מתקיימת בשתי הגישות גם מגמה של מחיקת ההבדל ואוניברסליזציה של הסובייקט (הנשי או היהודי). אומנם, כידוע, היחס להבדל הנשי מבחין בין הגלים הפמיניסטיים השונים. הגל הראשון, הליברלי, נתפס כשואף למחיקת ההבדלים החוקיים והממסדיים שמגבילים נשים במרחב הציבורי והפוליטי, ואילו הגל השני, הרדיקלי-תרבותי, מציע באופנים שונים יצירה תרבותית פוליטית המבוססת על מתן ערך להבדל הנשי. באופן דומה, בעיקר בראשיתה הכלילה המחשבה הציונית, במונחי של ארתור הרצברג, מתח בין ההיבט הדפנסיבי של הציונות, המכוון להגנה על הקיום היהודי הרוחני והפיזי (ובמילים אחרות, הגנה על ההבדל היהודי), לבין ההיבט המודרני של הציונות, הבא לידי ביטוי בשאיפה לכוון את היהודיות כאומה ככל האומות ולאיינן את ההבדל היהודי.¹³ במידה רבה, הקבלה זו בין מערכת החשיבה הציונית והפמיניסטית נובעת מן האופן שבו "שאלת האישה" ו"שאלת היהודי" תפסו מקום דומה ביחס למודרנה, ואפשר אפילו להגדירן כשני היבטים משלימים של יחס המודרנה ל"אחר".¹⁴

ואף שבשלבם אחדים בתולדותיהם אכן מתקיימת הקבלה בין עיסוקיהם של הפרויקט הציוני והפמיניסטי בדיאלקטיקה שבין הבדל ושוויון, בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים, כשמירון פרסם את הערותיו שלעיל, כבר רחקו מסלוליהן של שתי התנועות זה מזה באופנים רבים, ובין השאר ביחסן להבדל. היהודיות בישראל בשלב זה כבר אינה מיעוט, אלא סימן לכוח ולהשתייכות לרוב, ובמחשבה הציונית העכשווית, בניסיון לשמר את מעמדה של המדינה היהודית כמייצגת את היהודים כולם, ניכרת מגמה של אוניברסליזציה וראיפיקציה של ההבדל היהודי. מכל מקום, מובן כי אי אפשר לתאר את המחשבה הציונית העכשווית על ספרות ובכלל במונחים של "רגישות" להבדל האצור בזהות

Arthur Hertzberg, *The Zionist Idea: Historical Analysis and Reader*, Philadelphia, PA: Jewish Publication Society, 1997, pp. 16–104

George Mosse, *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, New York, NY: H. Fertig, 1985; Mikhail Dekel, *The Universal Jew: Masculinity, Modernity, and the Zionist Moment*, Evanston, IL: Northwestern University Press, 2010

מיעוטית, ויש לומר כי ביקורת הספרות העברית כבר אינה בהכרח "טבועה בחותמה" של המחשבה הציונית על הבדל. לעומת זאת, במסגרת הגל השלישי של הפמיניזם, בעקבות התפתחות תחומי הידע של הלימודים הפוסט־קולוניאליים, המיעוטיים והקוויריים, החלה המחשבה הפמיניסטית – ובעיקר הדיון הפמיניסטי הספרותי־תרבותי בשנות השמונים והתשעים – להתוות כיוונים חדשים לקראת פירוק הסובייקט הליברלי ודחיית המהלך האוניברסלי, והתבססה מחשבה מורכבת יותר על הבדל, בשימת לב לאופן שבו ההבדל המגדרי מצטלב עם הבדלים אחרים: אתניים, מעמדיים, לאומיים וגזעיים. כלומר, אם בזירה הציונית־ישראלית הפך ההבדל היהודי לבלתי רלוונטי כצורה של אחרות ולפטישי בהקשר של כוח ושליטה על האחר, בהקשר הפמיניסטי ההבדל הנשי מפורק, ופירוק זה מספק נקודת מוצא פורייה לשאלות חדשות על האופן שבו מתכוננים הבדלים שונים במערכות מצטלבות של כוח.

על אף התכוונותו המוצהרת של מירון, לדחות מכול וכול את אפשרותה של תאוריה פמיניסטית ספרותית, האנלוגיה הציונית־פמיניסטית מאירה מתחים העומדים בליבה של התאוריה הפמיניסטית. זאת ועוד, על אף ניסיונו של מירון להשוות בין פמיניזם לצינונות, דבריו מסיבים את תשומת ליבנו דווקא להתרחבות הקרע שבין הפרויקט הציוני לפמיניסטי, שאינו רק קרע בין שתי תופעות היסטוריות נפרדות אלא אף קרע פנימי בתוך התודעה הפמיניסטית העברית והישראלית עצמה, שנותר רלוונטי גם כאשר תודעה זו מתרחקת מן החשיבה הציונית. התבוננות באופנים שבהם "מגלות" חוקרות ישראליות במפנה המאה העשרים ואחת את כתיבהן של נשות הציונות המוקדמת ומאתרות את שושלת הכתיבה הנשית בעברית מאפשרת לי להמשיך ולעמוד על קווי המתאר של קרע זה. כאן נקשרת שאלת ההבדל לשאלת השושלת: במפגש שמחוללת הכתיבה על כתיבת נשים בין נשים פמיניסטיות מדורות שונים ובין תפיסות שונות של פמיניזם מתקיים שיח מורכב, גם אם לא תמיד מודע לעצמו, שבמסגרתו מספק ההבדל הנשי העברי נקודת מוצא לסיפור תולדותיה של הכתיבה הנשית בעברית.

ההיית או חלמתי חלום: ספרות נשים עברית

מראשיתה עסקה הביקורת הספרותית הפמיניסטית במערב בגילוי מחודש של כתיבי נשים שנשמטו מן ההיסטוריוגרפיה הספרותית הרשמית ובייצור שושלות ספרותיות של כתיבה נשית. קו חקירה זה נועד לערער את מעמדו של הקנון, לכונן מסורות פמיניסטיות ספרותיות בדיעבד ולחשוף את המגבלות החברתיות המעצבות את עמדת האישה הכותבת.¹⁵ כמו מגמות תאורטיות אחרות, גם מפעל זה הגיע אל ביקורת הספרות העברית

Patricia Meyer Spacks, *The Female Imagination*, New York, NY: Avon Books, 1975; 15 Ellen Moers, *Literary Women*, Garden City, NY: Doubleday, 1976; Louise Bernikow, *The World Split Open*, New York, NY: Vintage–Random House, 1974; Elaine Showalter, *Literature of Their Own*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977

באיחור, בשנות התשעים. אך מרגע שהתחילה הביקורת לעסוק בשאלת השושלת נראה כי היא עוררה דיון פורה ומעניין, ובמרכזו שאלות על קול, שתיקה, השתקה וסובייקטיביות נשית.

כאמור לעיל, את ניצני הדיון בתחומי הפרוזה אני ממקמת בפרסומם האנתולוגיה הקול האחר לסיפורת נשים עברית, בעריכת ליילי רתוק, ב־1994. האוסף לווה במסה מקיפה מאת רתוק, ובה ניתחה את התעכבות הופעתן של סופרות נשים עבריות לעומת הופעתן המוקדמת של משוררות כגון רחל, אסתר ראב ולאה גולדברג. הז'אנר הלירי, לטענתה, התאים יותר לעמדה המצומצמת שיועדה לקול הנשי בשיח הציוני, והיה אפשר לעצבו ביתר קלות כ"שדר אהבה" פרטי מאישה לגבר. בהקשר הציונות, וכן בהקשרים תרבותיים אחרים, לא יכלו הנשים לתת ביטוי לציבורי, ולפיכך לא מצאו את מקומן בתחומי הסיפורת העברית ששמה לה לתפקידה לספר את סיפור הלאום. סיפורת הנשים העברית, גורסת רתוק, "נולדה" פעמיים: הפעם הראשונה בהופעת סיפוריה הראשונים של דבורה בארון, ב־1902 – אף שבארון, בהסתגרותה הממושכת והתרחקותה מענייני הציבור, הייתה על פי רתוק "מודל מעכב" בהתפתחות סיפורת הנשים העברית – והפעם השנייה בהופעת סיפורה הראשון של עמליה כהנא־כרמון, ב־1956. עם זאת, בהמשך זכתה טענתה של רתוק לביקורת חריפה מצידה של יפה ברלוביץ, שיש לציינה כמי שהביאה לראשונה את סיפורת הנשים העברית המוקדמת לתודעת הקוראת הישראלית. ב־2003 התפרסמה האנתולוגיה שָׁאֲנִי אֲדָמָה וְאֲדָם בעריכתה של ברלוביץ, שהוקדשה כולה לסיפורת נשים מלפני קום המדינה. באחרית הדבר טענה כי תאוריית "הלידה הכפולה" של רתוק משכפלת את הגישה האנדרוצנטרית לספרות העברית, ומתעלמת משפע של סיפורת נשית בלתי קנונית מתקופת היישוב.

תופעה זו, של שתיקת הנשים כפרוזאיקוניות, ודווקא בתקופה סוערת ותוססת זו של חמישים שנות עיצובה של "מדינה בדרך" מציעה קונצפציה היסטוריוגרפית שגויה – קונצפציה שקורעת את סיפורת הנשים לשני צדדים של חלל עצום וריק (דבורה בארון בצידו האחד ועמליה כהנא־כרמון – באחר); קונצפציה שמוחקת את רצף סיפורת הנשים כך שהיא נאלצת "להמציא את עצמה" פעמיים.¹⁶

ישנה, טוענת ברלוביץ, מסורת עשירה של כתיבת נשים עברית, שניתנת למיפוי דורי ממש כמו הקנון הגברי. ברלוביץ ממשיכה ומציעה מיפוי כזה, ומארגנת אותו סביב מועד הגירת הסופרות לפלשתינה. על פי ברלוביץ, הסופרות שהגיעו לפלשתינה סביב מפנה המאה העשרים, כגון חמדה בן־יהודה, נחמה פוחצ'בסקי ודבורה בארון, שייכות לדור הראשון של הסופרות העבריות, סופרות שהגיעו בעשור העוקב, כגון בתיה כהנא ורבקה אלפר, שייכות לדור השני, והסופרות שהגיעו בשנות העשרים, כגון שרה גלזמן, שושנה שרירא ויהודית הנדל, שייכות לדור השלישי. כנגד "הקרע" מטעמה של רתוק, מציבה ברלוביץ רציפות, המשכיות וקהילה:

16 ברלוביץ, הערה 6 לעיל, עמ' 344.

סיפורת זו [סיפורת הנשים, א"ז] שהחלה להיכתב כבר בעצם החזרה לארץ-ישראל ועם תחיית ההתיישבות בה [...] לא פסקה, כי אם הרחיבה את שורותיה תוך שהיא עונה על צרכיו של הקורא היישובי, ובראש ובראשונה על אלה של הקוראת היישובית. סיפורת הנשים לא זו בלבד שלא נולדה פעמיים, אלא התעקשה להמשיך ולייצר את עצמה ברציפות ובהתמדה, גם אם האוטוריטה הספרותית-הגברית שיחקה עימה משחק דו-פרצופי של דחייה וקרבה. במרחב הנשי הלאומי חזרה וסיפרה הסופרת היישובית, בעקביות, את סיפורת הפרטי והציבורי, תוך שהיא מעמידה קשת של קולות לדעותיה, לרשמייה ולגעגועיה.¹⁷

ברלוביץ רותמת את הרטוריקה הציונית – "החזרה לארץ ישראל ועם תחיית ההתיישבות בה", "הרחיבה את שורותיה", "צרכיו של הקורא היישובי" – לטובת טיעון בדבר אחדותיות הזהות הנשית העברית והרציפות הטמפורלית של הכתיבה הנשית, וטיעונה הזה כשלעצמו נדמה כי מחקה כמעט במדויק את עלילת-העל הציונית, המאחדת את הזהות היהודית סביב הלאומית ומספרת **מחדש** את ההיסטוריה היהודית כמסע טלאולוגי לקראת החזרה למולדת. במובן זה אפשר לומר שברלוביץ מתקפת ומרחיבה את האנלוגיה הפמיניסטית-ציונית של מירון, משום שכמוהו היא כורכת בין הציונות לפמיניזם כשתי תופעות היסטוריות שמאפייניהן הם רציפות, התרחבות וזיקה מתמדת להתיישבות בארץ. מעניין לתהות על הקשר שבין תפיסת הרצף הפמיניסטי-ציוני של ברלוביץ לבין מחויבותה למחשבה על קיומה של חוויה נשית ציונית ה"חוצה אסכולות ספרותיות, השתייכויות פוליטיות, והזהריות של מוצא, מגזר ועדה", ומתבטאת ב"כללות אוטונומית המכוננת את עצמה על פי פואטיקת-על משלה".¹⁸ בגישה של ברלוביץ נראית שניות המאפיינת את הביקורת הפמיניסטית המערבית-לבנה, דהיינו, מחד גיסא היא מדגישה את ההבדל הנשי מעל ומעבר להבדלים אחרים, ומאידך גיסא היא מבקשת לכונן סובייקטיביות נשית אחדותית ואוטונומית המשתווה במבנה הסובייקטיביות הגברית. התייחסותה של ברלוביץ להבדלים אחרים מזה המגדרי: "מוצא, מגזר ועדה" נותרת עמומה, בהתחשב בעובדה כי האנתולוגיה כוללת בעיקר את כתביהן של נשים יהודיות ציוניות שמוצאן מזרח אירופה (למעט אסתר ראב ושושנה שבבו,¹⁹ שנולדו בפלשתינה). יתר על כן, נדמה כי מה שברלוביץ מכנה "פואטיקת-העל" של הפרוזה הנשית אינו אלא התמטיקה העולה מנרטיב החיים הספציפי של קבוצת נשים זו, שתפיסתן את עצמן כ"נשים חדשות" אירופאיות ושאיפתן לשחרור נשי דרך השחרור הלאומי עימתה אותן עם "השתלטות הממסד ההגמוני הגברי על המפעל החלוצי", וגרמה להן "חוויה של עלבון ואכזבה". אומנם האקסלוסיביות האתנית, התרבותית והאידיאולוגית של האנתולוגיה מן הסתם משקפת את ההומוגניות היחסית של החברה היהודית בפלשתינה

17 שם, עמ' 345.

18 שם, עמ' 320.

19 שבבו, בת למשפחה מרוקאית בת חמישה דורות בפלשתינה, היא היחידה מבין הסופרות שמוצאה מזרחי.

לפני שנות החמישים, אך לעניינו של מאמר זה חשוב להבחין באופן שבו ההבדל המגדרי נתפס כעליון וכוללני, בהתבסס על קורפוס מצומצם של נשים השייכות לקבוצה הדומיננטית בחברה נתונה, במקרה זה יהודים מזרח אירופאים. יש לציין גם כי במקרים רבים משתייכות המבקרות, ובכללן אני, לאותה הקבוצה.

הזכרתי קודם את מה שמכונה "הגל השלישי של הפמיניזם", שהתפתח בעיקר בתחומי האקדמיה האמריקנית. גל זה שפך אור על היחסים שבין נשים מערביות, לאומיות וקולוניאליזם, וחשף את האופנים שבהם הפמיניזם הלבן שיתף פעולה עם המערכות הדכאניות הקולוניאליות והגזעיות. שיח זה יצא נגד המחשבה הפמיניסטית המוקדמת, על סובייקט נשי אחדותי וחוויה הומוגנית של דיכוי מגדרי, ואף הראה כיצד מרכז האישה המערבית הלבנה כסובייקט פמיניסטי שעתק את דחיקתן לשוליים של נשים לא לבנות ולא מערביות.²⁰ הדיאלוג בין רתוק לברלוביץ, שנסוב סביב גילוייה ושיקומה של סובייקטיביות נשית חסרת צבע, בלתי־מסומנת אך מושתקת, מדגים את מיעוט השפעתו של שיח על הקריאה הפמיניסטית של סיפורת הנשים העברית גם במפנה המאה העשרים ואחת. במובן זה, "הוויכוח" על קולן השותק או המושתק של הפרוזאיקוניות העבריות המוקדמות, ויכוח שכשלעצמו מתנהל בשולי השיח הספרותי הישראלי, משעתק את הנרטיב הציוני ומעבה אותו, באמצעות שזירת נרטיב השחרור הפמיניסטי המערבי לתוכו. הוויכוח בשאלת השושלת של ספרות (ובעיקר סיפורת) הנשים העברית ממשיך להתארגן על הציר שסרטו רתוק וברלוביץ, בין סיפור של קרע לבין סיפור של התמדה והמשכיות. תמר הס, בספרה חיקי־האם של זיכרונות (2014), מצטרפת לביקורתה של ברלוביץ, ומזכירה גם את ספרה של יעל פלדמן ללא חדר משלהן (1999), המסמן את תחיית ספרות הנשים העברית בשנות השמונים, כמשתף פעולה "עם השתקתן של אימהות הפמיניזם הישראלי בנות העלייה השנייה".²¹ לעומת זאת, תמר מרין בספרה משנת 2016 על ספרות הנשים של שנות השישים חוזרת לסיפור המפוצל, וטוענת כי בניגוד לשירה העברית, ש"הצליחה לייצר, גם אם לתקופות זמן מוגבלות, גנאולוגיית נשיות של אימהות ובנות החורגות מן המודל האדיפלי של הספרות העברית", סיפורת הנשים העברית חסרה המשכיות, ולכן לא נוצרו בה מסורות חזקות כמו בשירה". על

Gayatri Chakravorty Spivak, "Three Women's Texts and a Critique of Imperialism", 20 *Critical Inquiry* 12, 1: "Race", *Writing, and Difference* (Autumn 1986), pp. 262–280; Trinh T. Minh-ha, *Woman, Native, Other: Writing Postcoloniality and Feminism*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1989, pp. 79–118; Vron Ware, *Beyond the Pale: White Women, Racism and History*, London and New York: Verso, 1992; Jenny Sharpe, *Allegories of Empire: The Figure of Woman in the Colonial Text*, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 1993, pp. 27–56; Anne McClintock, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, New York: Routledge, 1995, pp. 258–295; Chadra Talpade Mohanty, "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses", Ann McClintock, Amir Mufti and Ella Shohat (eds.), *Dangerous Liaisons: Gender, Nation, & Postcolonial Perspectives*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1997, pp. 255–278

21 הס, הערה 6 לעיל, עמ' 30.

פי מרין, "חסרון של אימהות מייסדות" הוביל את הסופרות הישראליות של שנות החמישים עד שנות השבעים (בתקופה זו ממקמת מרין את עלייתה של ספרות הנשים העברית) ליצירת מה שהיא מכנה "דיאלוג אינטרסקסואלי" עם הקנון הגברי של הספרות העברית.²²

הוויכוח על קיומה של שושלת ספרותית נשית בספרות העברית נקשר לעיתים קרובות בוויכוח על תקופת "שעתה היפה" ("התחייה" או "הלידה") של סיפורת הנשים העברית – שנות השמונים על פי פלדמן, שנות החמישים והשישים על פי מרין, ותקופת טרום המדינה על פי ברלוביץ. יש לומר כי סקירה עובדתית של היסטוריית הכתיבה הנשית בארץ מגלה את אמיתות טענותיה של ברלוביץ. נשים כתבו בעברית בכל הז'אנרים וברציפות משלהי המאה התשע-עשרה ועד היום, גם אם במקרים רבים כתיבתן לא הוכרה כחלק לגיטימי של ההיסטוריוגרפיה הספרותית. נכונה בעיניי גם טענתה של הס, כי היסטוריוגרפיה של ספרות הנשים העברית צריכה לכלול גם את הכתיבה האוטוביוגרפית והיומנית. כמו כן, עיון בביטאון תנועת הפועלות דבר הפועלת, שפורסם בכל חודש משנת 1934 ועד 1977, מגלה כתיבה נשית בשפע – ספרותית, יומנית, מסאית ועיתונאית – תגלית הסותרת כל טענה בדבר "שתיקה" נשית. גם הטענה כי עד שנות החמישים והשישים נשים כתבו בעיקר בז'אנרים המצומצמים – השירה, הרשימה והסיפור הקצר²³ – אינה מדויקת, ומתעלמת מכותבות רבות שפרסמו רומנים רחבי יריעה בשנות השלושים והארבעים, ובהן מרים ברנשטיין-כהן (מפיסטו, 1936 ותבערה, 1948), שושנה שבבו (מריה, 1932 ואהבה בצפת, 1942), רבקה אלפר (פרפורי מהפכה, 1930, המתנחלים בהר, 1944, קורות משפחה אחת, 1955 ואנשי פקיעין, 1960), שרה גלזמן (על סף המוות, 1936, אל הגבול, 1938 וחומות הברזל, 1941), יהודית הררי (בין הכרמים, 1947), אמה תלמי-לוי (לעת אוהלים, 1949), שנוספו על הספרות-משוררות לאה גולדברג (מכתבים מנסיעה מדומה, 1937, והוא האור, 1946 ואבדות, 2010) ואלישבע ביחובסקי (סמטאות, 1929), שיצירתן הפרוזאית זכתה להכרה כלשהי, ונוספו גם על לא מעט קובצי סיפורים מאת נשים שפורסמו בשנים אלו.

מדוע, אם כן, על אף הפרכת הטענות בדבר השתיקה הנשית וההיסטוריה הקרועה של ספרות הנשים העברית הן ממשיכות להופיע כטענות מרכזיות בשדה הביקורת הפמיניסטית של הספרות העברית?²⁴ מדוע אין המחקר הקיים מזהה בכותבות הסיפורת של שנות השלושים והארבעים את "אימותיהן" של יהודית הנדל, עמליה כהנא-כרמון, רות אלמוג וממשיכותיהן? לפי אילו קריטריונים מזוהה האם הספרותית הראויה? האם נחוץ מבט מעמיק וכוללני יותר, כפי שטוענת שירב, כדי לזהות את חוטי הקישור בין הדורות השונים,²⁵ או שמא עלינו לחרוג מתחומי החשיבה הדורית-משפחתית ולגבש הבנות חדשות על התפתחות ספרות הנשים העברית? האם המשימה הביקורתית של

22 Merin, הערה 6 לעיל, עמ' 6, 24. התרגום שלי, א"ז.

23 שם, עמ' 20.

24 כמו בספרה של מרין, שם, עמ' 24.

25 שירב, הערה 6 לעיל, עמ' 32-46.

גילוי הכותבות המינוריות והכללתן בדיון על ספרות הנשים העברית היא "חוב" שאנו, הפמיניסטיות הישראליות במאה העשרים ואחת, חבות ל"אימותינו" הפמיניסטיות הציוניות, כפי שגורסת הס? או שמא עלינו להתבונן בהן מנקודת ראות אחרת, מרוחקת יותר, המכירה בפער הפוליטי-אתי הרחב שבין הפמיניזם הלאומי-ליברלי – שהיה חלק, גם אם מושתק, מן הנוף הפוליטי של הציונות המוקדמת – לבין הרגישות הגלובלית העומדת בחזית התאוריה הפמיניסטית כיום?

אפשר לראות כי הוויכוח על אפשרות הגנאולוגיה הספרותית הנשית אינו תחום בזירה "העובדתית", ומעורבות בו שאלות של הערכה אסתטית, כינון קנון ומחויבות פמיניסטית. נדמה כי המטען האישי-פוליטי שאוצרת ביקורת זו חורג הרבה מעבר לשאלות ה"טכניות", כגון מיהן הכותבות, מתי כתבו ומה. הניסיון לתעד את תולדות הכתיבה הנשית בעברית הוא ללא ספק ניסיון להתמודד עם משבר הזהות המתמשך של של הסובייקטיביות הפמיניסטית הישראלית. מנקודת ראות זו נדמה כי ה"קרע" ההיסטוריוגרפי המתואר באחדים מן המחקרים הוא תמונת מראה של הקרעים בתודעה הפמיניסטית העכשווית, וכי ההמשכיות והרציפות המתוארות במחקרים האחרים נטועות באופן שבו חוקרותיהן תופסות את ההווה הישראלי. המטען הפוליטי-אישי שנושאת ביקורת ספרות הנשים העברית מצוי לעיתים קרובות בתחומי הלא-המודע התרבותי, וככזה הוא מפרה ויצרתי, אך בה בעת מתנה את הטיותיו והכשיותיו של הסובייקט הכותב. מטפורת האימהות, המופיעה תדירות בכתיבה ההיסטוריוגרפית על כתיבה נשית, משמשת לי מפתח למטען זה.

עלילת-העל ועלילת האם

ספרה פורץ הדרך של תמר הס על הכתיבה הביוגרפית של נשים בנות העלייה השנייה חותר תחת האוניברסליזציה של הסובייקט הציוני, ומסב את תשומת הלב אל הז'אנר ה"שולי" של האוטוביוגרפיה הנשית, שבמרכזה המתח בין החוויה הנשית הקונקרטית ועלילת-העל הלאומית. כותרת הספר חיק-האם של זיכרונות מייצרת מעין מסגרת אמוציונלית-אינטלקטואלית לדיון, בכינונה יחסי אם-בת בין כותבות האוטוביוגרפיות, החוקרת עצמה (הס) וקוראות המחקר. הכתבים הנשכים של החלוצות, גורסת הס, "מזמנים לקוראים, בלשונה של המשוררת רחל, מעין 'חיק אם' [...] הסיפור החלוצי שהוא בבחינת תשתית של זהויות ישראליות בהווה, משתנה כאשר הוא מסופר שנית בעט נשי ונקרא בעין פמיניסטית מודעת שיכולה לשאוב מכוחו המחודש"²⁶. זאת ועוד, בפתח הספר מעידה הס על היחס האינטימי בינה לבין מושא המחקר שלה:

בפסח תש"ס נסענו רונן, רחל – עדיין עוברה בבטני – ואני לדגניה, לארכיון. רוחלה עבאדי, האחראית על הארכיון, שהייתה עסוקה בהכנות לברית המילה של נכדיה

26 הס, הערה 6 לעיל, עמ' 24.

התאומים, ערמה לפנינו בלבביות וביעילות את התיקים של חיותה בוסל והניחה אותנו לנפשנו. ישבנו בחדר שחיותה תיארה כחדר שבו ילדה את בתה הדסה שמונים ואחת שנים קודם לכן.²⁷

ניכר כי יחס אס־בת הוא ציר מרכזי בגישתה של הס למושאי מחקרה – הכתבים האוטוביוגרפיים של בנות העלייה השנייה. נקודת המוצא הרגשית ורבת הכוח של ספרה – קריאה בזיכרונותיה של בוסל על לידת בתה באותו החדר שבו התרחשה הלידה, כשהיא עצמה נושאת את בתה העתידה להיוולד – מהווה מעין סצנה בראשיתית שמעצבת גם את יחסיה של קוראת המחקר עם הכותבות, שאותן מכנה הס "אימהות הפמיניזם הישראלי".²⁸

הס, כמובן, אינה הראשונה או האחרונה המשתמשת במטפורה האימהית במסגרת הדיון בהתפתחותה של ספרות הנשים העברית. פנינה שירב, למשל, מציינת את משפט הפתיחה במאמרו של ישראל כהן על יצירתה דבורה בארון: "דבורה בארון היא אם למסורת חדשה בספרות העברית. ממנה ואילך יאמרו: 'אימות הספרות החדשה', על משקל 'אבות הספרות'".²⁹ הכתרתה של בארון ל"אם הספרות העברית" היא פיתוח לכינויה "אחות לעט" בפי הסופרים הגברים בני זמנה. אפיון כפול זה של הסופרת העברית, כ"אם ואחות", מופיע כמובן גם בכותרת ספרו המונומנטלי של דן מירון על ראשית שירת הנשים העברית אמהות מייסדות, אחיות חורגות. מעניין לשים לב לאפיונו של מעמד האימהות כיציב ומכונן יותר – "מייסדות" – לעומת מעמדן החורג של האחיות. מטפורת "הלידה הכפולה" שנקטה רתוק כדי לתאר את מסלול התפתחותה הקטוע של ספרות הנשים העברית מעלה גם היא את עולם הדימויים האימהי לתודעת הקוראת, ומרמזת אף היא על כפילות מעמדה "המשפחתית" של הסופרת: היא הבת הנולדת כסופרת, ובה בעת היא האם היולדת את ספרות הנשים העברית. תמר מרין גם מתייחסת לחסרונן של "אימהות מייסדות" כסיבה לפנייתן של סופרות שנות החמישים והשישים ל"אבות הספרותיים".

על אף הנוכחות האובייקטיבית של כותבות נשים בשדה הספרות העברית על כל תקופותיה, אווירה של יתמות אופפת את הכתיבה הנשית העברית – הביקורתית והספרותית. דבורה בארון נותרת "אם מאכזבת־מעכבת", כפי שגיבורות סיפוריה הן לעיתים קרובות בנות "מאכזבות", הסובלות מהיעדר "טיפוח אמהי",³⁰ ואילו כותבות הפרוזה האחרות המוקדמות האחרות נדחות כאימהות לא־ראויות. ומלבד הופעתם כמטפורה מעצבת של המהלך הביקורתי, יחסי האס־בת מופיעים בביקורת גם כתמה אופיינית לכתיבת נשים. לילי רתוק פורסת לקוראיה סקירה רחבה של ייצוגי היחסים הללו, שהיא מכנה "הסיפור הנסתר: בת ואם, אם ובת", לאורך תולדות ספרות הנשים

27 שם, עמ' 9.

28 שם, עמ' 30.

29 שירב, הערה 6 לעיל, עמ' 37.

30 רתוק, הערה 6 לעיל, עמ' 282–284.

העברית, החל בסיפוריה של דבורה בארון וכלה ברומן דולי סיטי של אורלי קסטל-בלום.³¹ חנה נווה, המקדישה חלק נכבד ממאמרה לייצוגי יחסי אם-בת וסיפורי חניכה נשיים, מציעה כי אלו מספקים חלופה נשית לסיפור האדיפלי המרכזי בספרות העברית.³² תמר הס מקדישה פרק בספרה לדיון ב"אם, הבת והגוף החלוצי", ופורסת את יחסיה המסובכים של האימהות עם הרעיון החלוצי,³³ ופנינה שירב רואה ביחסי האם-בת תבנית נרטיבית, מעין "צופן משותף" לכתובתן של יהודית הנדל, עמליה כהנא-כרמון ורות אלמוג. ככלל, כמו "החדר משלה" הנשי, ששאלת קיומו והכמיהה אליו נותרות תלויות ועומדות, גם חיק האם מופיע בעיקר כמושא של כמיהה והיעדר. בסיפור החניכה הנשי העברי נוכחת האם בהיעדרה, בחוסר מספיקותה או במודחקותה. נדמה כי טענתה של שירב כי בהקשר הפמיניסטי-עברי נקשרת האם ל"מצבי העדר, שתיקה, הדחקה והרחקה" עשויה להיות מוסכמת על רוב החוקרות.³⁴

כפי שמראה נעמי זידמן במחקר על הפוליטיקה המגדרית של מלחמת השפות, האם היהודייה המזרח אירופאית סומנה בדמיון הציוני כהתגלמות האחרות הדיאספוריות.³⁵ נטישת האם מופיעה בסיפורים רבים מאת נשים ציוניות כמהלך מכונן של הנרטיב החלוצי האישי, שבבמסגרתו נשא הניתוק מבית ההורים – ובעיקר מן האם – משמעות אידאולוגית, ונתפס הכרחי להיוולדות מחדש בארץ.³⁶ חנה נווה אף מספקת דיון חשוב באתר של בית הילדים הקיבוצי, המופיע לעיתים קרובות בכתיבה הנשית כאתר של "הפקעת סמכות האם".³⁷ בהקשר זה מקבל הניסיון לכוון שושלות נשיות של נשים כותבות את משמעותו הפוליטית. שלא כעלילת-העל הציונית, שהיא סיפור של גדילה, התהוות, הכאת שורשים ופיתוח שרירים, עלילת האם היא עלילה נגיבית, שכיוונה אחורה, אל חולשת הגוף או אל מה שסומן כאָר, שהוחמץ או שנזנח. על כן היא כמעט לעולם אינה מסופרת במפורש, אלא יש לחלצה מתוך ביטויים של כמיהה, אשמה וגעגועים, ביטויים של חסר ולא של נוכחות.

ההקשר האימהי של הכתיבה הספרותית-ביקורתית פמיניסטית מופיע אצל רבות מן החוקרות גם בחלק הקטן המוקדש ל"אישי" בעבודת המחקר, כלומר, בהקדשת הספר ולעיתים בפתח הדבר. הזכרתי לעיל את סיפורה של תמר הס על מסע המחקר לדגניה בשלהי הריונה. הס מקדישה את הספר לזוג ידידי הוריה, שאימצו את אימה לאחר שהוריה שלה נרצחו בטרבלינקה. יעל פלדמן מקדישה את הספר לאימה, "שסיפורה המאיר בין השיטין עדיין לא סופר", ומציינת בפתח הדבר לספרה כי העבודה המחקרית לוותה ב"ויכוחים אינסופיים" ומעוררי השראה עם אימה המנוחה, "חלוצה חזקת אופי חופשייה

31 שם, עמ' 303–316.

32 נווה, הערה 5 לעיל, עמ' 93–97.

33 הס, הערה 6 לעיל, עמ' 209–248.

34 שירב, הערה 6 לעיל, עמ' 267.

35 Naomi Seidman, *A Marriage Made in Heaven: The Sexual Politics of Hebrew and Yiddish*, Berkeley, CA: University of California Press, 1997, pp. 114–115

36 הס, הערה 6 לעיל, עמ' 209–248.

37 נווה, הערה 5 לעיל, עמ' 89–90.

בדעותיה"³⁸. פנינה שירב אף היא מקדישה את ספרה לאימה, וגם אני עצמי כותבת חיבור זה בעוד אימי מתמודדת עם מחלה קשה, ונדמה שברקע הרגשי של הכתיבה מצוי תמיד אותו קשר מסובך וקשה למילול, התמוססות הגבולות בין האם והבת, בין תודעה לתודעה, בין כאב לכאב ובין גוף לגוף. ההקשר האימהי היה נוכח בעבורי גם כשכתבתי את עבודת הדוקטורט שלי על כתיבת נשים עבריות מלפני קום המדינה, ושוב ושוב חזרתי אל שולחן הוותיקות בחדר האוכל של הקיבוץ שאימי נולדה בו ושעם מייסדיו נמנתה סבתי. שם הקשבתי לסיפורים על מקומן הבעייתי של נשים בפלמ"ח, על הטרדות מיניות במסגרת היישובית ועל חיים שבהם הקשר עם האימהי (הן עם האם הדיאספורית והן עם ילדי הקיבוץ) הוקרב למען המחויבות הפוליטית לענייני התנועה והקיבוץ.

להקשר האישי-רגשי יש כוח להעצים את הכתיבה של נשים על נשים, אך בה בעת הוא עשוי לעמת את הכותבת עם עמדתה בתוך הייררכיות הכוח של המרחב הישראלי ועם עמדת הכוח היחסית של "אימהות הפמיניזם". עלינו להידרש לעובדה כי עלילת-האם בהקשר הפמיניסטי-העברי אינה אוניברסלית, כפי שעשויה לרמז המסגרת הפסיכואנליטית שבה היא נכתבת ושבה היא מורדת, אלא היא כעין תמונת תשליל של עלילת-העל, עלילה אשכנזית-ציונית שנקודות הציון החשובות בה בהקשר קבוצה זו הן נטישת האם הדיאספורית המזרח אירופאית, אכזבתה של הבת החלוצה מן הממסד הציוני הגברי, הפקעת הסמכות האימהית בבית הילדים הקיבוצי, ואולי אף חזרת הבת האקדמאית הפמיניסטית אל אתרי העלבון והאכזבה, שהם בה בעת אתרים של פריבילגיה וכוח.

האם ייתכן שהתארגנות השיח הפמיניסטי הישראלי סביב המסגרת המשפחתית המטריארכלית, הגם שהיא מציבה אלטרנטיבה לסדר הגברי, מגבילה את הביקורת הפמיניסטית לתחומי המשפחה האשכנזית בעלת הזיקה לתנועת העבודה הציונית? מעניין להבחין כי דווקא סיפוריהן האישיים של כמה מסופרות שנות התשעים – ובהן רונית מטלון, לאה איני, אורלי קסטל-בלום ודורית רביניאן, שכתבתן עוררה עניין ציבורי חסר תקדים במסגרת הספרות העברית וכאמור, במידה רבה הציתה את השיח האקדמי על ספרות הנשים – זרים לעלילת האם הציונית. בהקשר זה, למשל, בחירתה של רונית מטלון לאמץ את ז'קלין שוחט-כהנוב כאם ספרותית עשויה להיקרא כקריאת תיגר על הגנאולוגיה הנשית אשכנזית, וכך גם הרומנים האוטוביוגרפיים של לאה איני (ורד הלבנון) ואורלי קסטל-בלום (הרומן המצרי), החושפים את אחרותה של השושלת הפרטית שלהן. כיצד לקרוא את איחורה היחסי של חשיפת השושלת הפרטית במקרה של איני וקסטל-בלום? האם הניסיונות החוזרים לסמן דורות שונים של ספרות אשכנזיות כמחוללות תחייתה או לידתה של סיפורת הנשים קשורים להדחקת אחרותה של חלק מספרות הנשים בשנות התשעים?

כיצד אפשר לתת דין וחשבון על הכוח המדיר של עלילת האם החלוצית בלי לוותר על הפוטנציאל הביקורתי שלה? כיצד אפשר לתת קול לאימהות המודרות ובה בעת לעמוד על האופן שבו אלו שיתפו פעולה עם הדרת אחרות? בשעת כתיבתו של

38 פלדמן, הערה 4 לעיל, עמ' 10.

דבר הפועלת (30/12/1949), עמ' 363. מסיבת סיום של קורס משק בית לעולות מתימן מטעם מועצת הפועלות "ויצו" והסוכנות

מאמר זה, קיץ 2016, מתפתח במרחב הציבורי הישראלי דיון הקשור הדוקות בעיניי לסיפורו של הפמיניזם הישראלי. פרסום מאגר העדויות על חטיפת ילדי תימן, מזרח ובלקן, וכן היוודעות מעורבותן של מערכות הרווחה היישוביות – ובהן נשים רבות – מעלים שאלות רבות על הקשר שבין האופן שבו שירת הפמיניזם הלאומי את הממסד הציוני. ואף שמאמר זה אינו המקום המתאים לדון במכלול שאלות אלה, פרשת הילדים החטופים עשויה לעוררנו לחשוב שוב על "לובנה" של עלילת האם העברית, ועל האופן שבו היא נקשרת ואולי אף מתכוננת נגד סיפורים על האם ה"אחרת", "הבלתי-ראויה" ו"האוריינטלית", זו שאפשר וראוי לנשלה מילדיה ולהעבירם לאם מערבית. אומנם, גם אם נדמה כי פרשת הילדים החטופים מתרחשת הרחק מזירת ספרות הנשים העברית, עיון בוחן בקורפוס רב-הז'אנרים של הכתיבה הנשית העברית מן העשורים שסביב קום המדינה, ובכלל זה הכתיבה העיתונאית והיומנית, יגלה כי בין השאר היה זה אתר גם לכתיבה על ה"אחרת" ועל ילדיה.³⁹ במובן זה, הישארות בתחומיה המלנכוליים של עלילת

39 ראו למשל: "בשיכון התימנים", דבר הפועלת (21/7/1949), עמ' 20-21; "צללים ואורות בשיכוני העולים", דבר הפועלת (6/12/1949), עמ' 329-330; "עם תינוקות תימן", דבר הפועלת (6/12/1949), עמ' 330; מ' פיינר-טורנובסקי, "על נשי תימן", דבר הפועלת (30/12/1949), עמ' 363.

האם הציונית-אשכנזית, שמקומה בעיקר בתחומי "הספרות היפה", מחמיצה את סיפורו של הכוח היחסי, הסימבולי והממסדי שניתן בידיהן של רבות מן האימהות הללו לעומת האימהות האחרות. כיצד תיראה עלילה האם שתביא בחשבון את האם האחרת? האם עלילה כזאת עשויה לבסס היסטוריוגרפיה אחרת של הכתיבה הנשית בעברית?

חתרנות, המרחב הקולוניאלי ועלילת האם האחרת

כמרצה וכחוקרת, אורלי לובין תרמה באופן משמעותי לשילובן של "תאוריות פוסט-קולוניאליות, תאוריות של שיח מיעוטים ותאוריות קוויריות ובהכללה – המחשבה הפוסט-סטרוקטורלית" בתחומי הביקורת הפמיניסטית הישראלית.⁴⁰ בניגוד למבקרות אחרות, לובין לא שלחה את ידה בניסיון לייצר היסטוריוגרפיה פמיניסטית של הספרות העברית או בטענה על ראשוניותה של תקופה זו או אחרת בסיפורה של ספרות הנשים. תחת זאת, ספרה אשה קוראת אשה משקף את העדפתה של חוקרת זו לבחור בדיון התאורטי על פני ההיסטוריוגרפי. לובין נמנעת מתיאור גנאלוגי של הכתיבה הנשית, ותחת זאת טווה רשת מורכבת של טקסטים נשיים מתקופות וספרויות שונות, אך כולם מתרבות המערב. אלו נקשרים זה לזה באמצעות המשגותיה של לובין את "הקריאה מן השוליים" כמהלך אתי-פוליטי. לפי הניתוח שלובין מציעה, הטקסט החתרני והקריאה החתרנית שניהם צורות של התנגדות מבפנים, ופירוק רדיקלי של מערכות הכוח אינו אפשרי. באמצעות קריאה וכתיבה חתרניות הסובייקט הנשי מכונן את עצמו כנושאו של מסר אחר, מפרק או מנכס – אבל תמיד מתנגד או חלופי לנרטיב הלאומי הגברי. עם זאת, כך מפרקת לובין גם את הניגוד שבין האני לאחר, שכן החתרנות מניחה פעולה מערערת של אחרות בתוך עולמו של ה"אני" הקולקטיבי. מהלך מרכזי בקריאותיה הצמודות של לובין הוא קריאת ההבדל הנשי על הציר שבין הקונקרטי והאוניברסלי. במסגרת התאורטית שלובין הגדירה במחקרה, האופוזיציה בין האוניברסלי והקונקרטי היא אופוזיציה ממוגדרת. האוניברסלי מזוהה עם הסובייקט הגברי ההגמוני ואילו ההוויה הנשית מזוהה כקונקרטי, מוחשית ופרטית. על פי לובין, חתרנות הסופרות מתבטאת לעיתים קרובות באופן שבו הן משתמשות בקונקרטי-הנשי כדי לערער על האתוס הגברי, התופס את עצמו כאוניברסלי, או כדי להעמיד – בצידו או כנגדו – אלטרנטיבה. הסיפר הלאומי נע בין שני הקטבים, האוניברסלי והקונקרטי: עלילת-העל היא נכסו הבלעדי של הסובייקט האוניברסלי הגברי, אולם הנשים הכותבות מנסחות אותו במונחי החוויה הנשית הקונקרטי (כמו דבורה בארון שתידון להלן), או שאופן ייצוגן לחוויה הנשית חושף ומפרק את המנגנון המכונן את הסובייקט הלאומי כאוניברסלי (למשל, נחמה פוחצ'בסקי, על פי לובין).⁴¹ לגישתה של לובין, הפרטנציאל החתרני של ההבדל הנשי נוכח בחזרה אל הקונקרטי, אל המרחב הפרטי, מחוץ של הנשים, האימהות והבנות.

40 לובין, הערה 2 לעיל, עמ' 11.

41 שם, עמ' 101-116.

בהקשר זה מעניין להתבונן בוויכוח ספרותי פמיניסטי שהתנהל מעל דפי הגיליונות הראשונים של כתב העת תיאוריה וביקורת בתחילת שנות התשעים, ובו השתתפו לובין, רתוק ופלדחי. אני מבקשת לא להתערב בוויכוח אלא לסרטט את גבולותיו, דווקא משום שהוא מתרחש בזירה כה מרכזית לעיצובה של ביקורת התרבות הישראלית. בגיליון השני והשלישי של כתב העת מופיעים מאמרים תאורטיים מאת רבקה פלדחי ואורלי לובין על ספרות נשים ישראלית. פלדחי מנתחת את כתיבתה של עמליה כהנא-כרמון באמצעות מושג ה"סמיוטי" של קריסטבה,⁴² ואילו לובין מציגה לראשונה את התאוריה שלה על קריאה חתרנית נשית כתהליך שבו הקוראת משכתבת את הנרטיב האישי שלה, באופן החושף את הכפפתו והדרתו של הסובייקט הנשי באמצעות הטקסט ההגמוני.⁴³ שני המאמרים מכוננים את ההבדל הנשי, כפי שהוא מומשג בתאוריות הפמיניסטיות האמריקניות והצרפתיות על כתיבה נשית ועל ספרות נשים כנקודת מוצא לחתרנות נשית תחת הסדר הגברי. בגיליון החמישי פרסמה לילי רתוק תגובה לפלדחי ולובין, ובה ביקרה את הגישה החתרנית. רתוק דוחה את הרעיון כי השתייכות לקבוצת ה"אחרים" היא תנאי הכרחי ומספיק ליצירת ביקורת פמיניסטית, ומאירה את מגבלותיו של השימוש בתאוריה של קריסטבה, הנטועה במסורת נוצרית, לקריאה חתרנית של הספרות העברית.⁴⁴ באותו גיליון מפרסמות לובין ופלדחי שתיהן תגובות לביקורתה של רתוק, ומתמקדות בעיקר במה שהן רואות כשגיאותיה התאורטיות. לובין טוענת כי רתוק, שאינה רגילה לעסוק בשאלות תאורטיות, אינה מבינה את השיח התאורטי שבמסגרתו היא מעלה את טענותיה,⁴⁵ ואילו פלדחי מקדישה את תגובתה לתיקון הבנתה השגויה של רתוק למושג התשוקה של קריסטבה, ומתנגדת לטענה כי אי אפשר להבין את הספרות העברית באמצעות תאוריה הנטועה בהקשר נוצרי, שכן, לטענתה, תאוריות אינן מוגבלות בלאום ואמורות לייצג "אמת אוניברסלית".⁴⁶ מעניין להבחין כי הטענה הלוקלית של רתוק על הבעייתיות בהצבת היהודי כאחר של הישראלי אינה זוכה להתייחסות המגיבות. נדמה כי הדיון התאורטי "האוניברסלי" בהבדל הנשי חוסם כל אפשרות לדיון בהקשר המקומי-קונקרטי של ההבדל. ההקבלה בין ההבדל היהודי להבדל הנשי בהקשר הישראלי מעלה על הדעת שוב את האנלוגיה האנכרוניסטית של מירון, משום שאינה נותנת את הדעת לעובדה כי ההבדל היהודי הפך במהלך המאה העשרים בישראל-פלסטין למסמן של כוח ולא של חולשה.

בספר אשה קוראת אשה מציעה לובין קריאות אחדות של סיפורת נשים עברית מוקדמת. את כתיבתה של נחמה פוחצ'בסקי, דבורה בארון ופנינה כספי קוראת לובין כטקסטים מוכפפים, המערערים מבפנים על עלילת-העל הציונית. אך מה שמגביל את ניתוחיה של לובין הוא אותה הרמטיות של יחסי המגדר והלאום, שההבדל הנשי מתפרש בה כמקביל תאורטית להבדל היהודי-דיאספורי, ונותר מבודד מהבדלים אחרים במרחב

42 רבקה פלדחי, "דרש נשי", תיאוריה וביקורת 2 (1992), עמ' 69-88.

43 אורלי לובין, "אשה קוראת אשה", תיאוריה וביקורת 3 (1993), עמ' 65-78.

44 לילי רתוק, "ויכוח: ספרות נשים. שתי תגובות", תיאוריה וביקורת 5 (1994), עמ' 165-177.

45 אורלי לובין, "תגובה", תיאוריה וביקורת 5 (1994), עמ' 178.

46 רתוק, הערה 44 לעיל.

הקולוניאלי שבו הרומן מתרחש. לפיכך, על אף היות עבודתה של לובין פורצת דרך באופן שבו היא מפגישה תאוריות פמיניסטיות, פוסט קולוניאליות, קוויריות ומיעוטיות, דווקא בהקשר של כתיבת הנשים העברית לא ממוצה בה עד תום הפוטנציאל הביקורתי של הצטלבות זו. דווקא מכיוון שהלך מחשבתה של לובין קרוב אליי, אבקש להתמודד באופן נרחב עם אחד משיאיו הפרשניים של אשה קוראת אשה: קריאתה של לובין לרומן הגולים מאת דבורה בארון.⁴⁷ בארון עצמה יוצאת דופן ברציפותה של ההתייחסות הביקורתית אליה, בניגוד לסופרות אחרות בנות דורה, ש"התגלו" בשנים האחרונות, דבר שהופך את קריאתה החתרנית של לובין למשמעותית אף יותר. בתת הפרק הנרחב המוקדש לרומן מראה לובין כיצד הוא נע בין נרטיבים לאומיים גבריים ונשיים, ומעדיף את הנרטיב הנשי. עיקר הניתוח עוסק בתנועה זו, ובאופן שבו המאפיינים השונים של הנשי – קונקרטיזם, מוחשיות, טמפורליות מעגלית והמשכיות בין המרחב הגלוי לזה הארץ-ישראלי – מרכיבים את האלטרנטיבה שמציגה בארון ללאומיות הגברית. אחת הדמויות המרכזיות ברומן היא איטה בלוך, הרוקחת שהגיעה לארץ כתיירת וסופה שנלוותה אל הגולים לאלכסנדריה, התאהבה בסוחר כותנה יהודי מצרי ומתה מלב שבור אחרי שנזנח אותה. לובין מזהה את איטה כ"מייצגת של כל הנשים האחרות בספר", בעיקר על שום הדמיון שבין סיפור חייה הקורבני ויחסיה עם אימה ובתה לשאר סיפורי החיים של הנשים ברומן ומערכות היחסים בין אימהות ובנות ברומן ככלל. איטה, לפי לובין, מייצגת באופן מובהק את העמדה הנשית ברומן, במובחן מן העמדה הגברית שמייצג, למשל, מאהבה הדחוי מנחם גוט:

הנשים, כמו איטה, "רוקחות" תרופות; והגברים, כמו מנחם, מונים וסופרים, רושמים ועורכים חשבונות [...] איטה מביטה למרחק, ומנחם גוט – זכוכיות משקפיו עמומות, והוא נטול פרספקטיבה. היא – הן – שמתבוננות הרחק אל העבר אל העיירה בגולה, נזכרות באנשים שם, מחיות אותה בהווייתן העכשווית ומעתיקות את מאכליה אפילו עד גולת אלכסנדריה; ובמקביל הן צופות אל עבר העתיד ומבטיחות את קיומו הפיסי של העם: במזון, בשידוכים, בלידה. והוא – הם – שעיניהם תקועות בנייר המספרים של ההווה, אינם מעסיקים עצמם בזיכרונות העבר הפרטיים, אלא בזיכרונות הלאומיים-כלליים בלבד; אף מבטם לעתיד הוא רחב וכוללני ונשען על אירועים לאומיים ובינלאומיים, שאינם בשליטתם ושאינם תולדה של מעשיהם בהווה, כמו הצהרת בלפור ותוך מלחמת העולם הראשונה. כלומר, שתי פרספקטיבות: אחת נשית, שחיה בעת ובעונה אחת את העבר, וההווה והעתיד, על ציר הזמן הביתי של הבישולים, הקמת המשפחה והירפוי, ואין לנגד עיניה רצף מקביל של קיום היסטורי-לאומי, אלא פרגמנטים שלו, היזכרות פרטית ומסופרת; ואילו השנייה – גברית, שהיא רצף שלם שיש לו התחלה, אמצע וסוף מתוכנן (הגאולה) והם גלויים לעיון כל המתבונן בהיסטוריה הלאומית, כרצף סיפורי, מתועד בספרים ובמספרים, של קשרים החוצים את הקשר המשפחתי, חורגים אל מעבר

47 לובין, הערה 2 לעיל, עמ' 116-138.

לו — קשרים של היסטוריה קולקטיבית לאומית, שאפשר לזהות את תנועתה: מגלות לגאולה ושוב לגלות ושוב לגאולה.⁴⁸

ציטטתי בהרחבה כדי להמחיש כיצד לובין מנסחת את ציר יחסי המגדר כציר מרכזי ברומן, וממקמת את איטה בלוך כדמות הפועלת על ציר זה ומדגימה אותו. אך דווקא הניסיון למקם את איטה באופן זה מדגיש את נקודת העיוורון של הקריאה. מבט מדוקדק יותר בסיפורה של איטה יבחין כי במסגרתו נכרכים יחסי המגדר בשיח הקולוניאלי על מזרח ומערב, צבע עור ואתניות. אחד המאפיינים העיקריים של איטה הוא גון עורה הבהיר והצח, המעורר את קנאתה של ברכה, נערה ארץ-ישראלית שעורה מכוסה בהרות ונמשים, עד כדי כך שהיא אף עושה ניסיון גרוטסקי (שסופו כישלון חרוץ) להלבין את עורה באמצעות תכשיר קוסמטי. בספרו על מעמדו של הלבן בתרבות מסביר ריצ'רד דייר כי "חלק מנכבד מן ההיסטוריה של האיפור במערב הוא היסטוריה של הלבנת הפנים".⁴⁹ בניסיונה הכושל להלבין את פניה כדי שידמו לפניה של איטה מצטרפת ברכה להיסטוריה זו. אם איטה בלוך אכן "מייצגת את כל הנשים ברומן", היא מייצגת אותן כנשים המבקשות להיות לבנות ואירופאיות במזרח, שכן הלבן מופיע ברומן כמסמן לנשיות הראויה המכובדת, כפי שמתארים אותה דייר ורבות מן החוקרות הפמיניסטיות הפוסט-קולוניאליות.

סיפור אהבתה ומותה הטרגי של איטה מזמין אף הוא קריאה בהתאם לשיח הקולוניאלי. סיפורה של האישה הלבנה הנופלת לידי של הגבר הלא-הלבן, המפיל עליה בהמשך את אובדנה, אף הוא סיפור קולוניאלי אופייני, שהאישה הלבנה מייצגת בו את טוהר הגזע המחולל בידי הגבר האוריינטלי.⁵⁰ כאשר מוריס לוי, סוחר הכותנה,⁵¹ מופיע לראשונה ברומן הוא מאופיין מייד בצבע עורו הכהה ובסכנה שהוא מייצג: "סוחר-הכותנה הקהירי, מוריס לוי, שבא לבלות את עונת הקיץ החמה באלכסנדריה, היה מבקר תכופות בחדרה של איטה בלוך. הגברת רוטשטיין, למראה פניו השחמחמים קפואים, פנים של איש מצרי נבהלה בתחילה".⁵² לובין מפרשת רגע זה ברומן כדוגמה לאופן שבו נקודת הראות הנשית גוברת על נקודות הראות הגברית, ולוקחת "מן הגבר את מקומו בעלילה ואת שליטתו בנרטיב", אך אינה מבחינה כי ציר המגדר מצטלב כאן עם הציר האתני, שהרי בסופו של דבר מאמת הרומן את חששה של נחמה רוטשטיין, והאישה המצרי בעל הפנים השחמחמים אכן ממיט אסון על האישה הלבנה.

48 שם, עמ' 118–119.

49 Richard Dyer, *White*, London and New York: Routledge, 1997, p. 48.

50 Ware, הערה 20 לעיל, עמ' 11–18.

51 יש להדגיש כי סוחר הכותנה עצמו קשור הדוקות להתפתחות הקולוניאליזם, מה שמדגיש את היותו של מוריס לוי סובייקט קולוניאלי. ראו: John Singleton, "The Lancashire Cotton Industry, the Royal Navy, and the British Empire, c. 1700–1960", Douglas A. Farnie and David J. Jeremey (eds.), *The Fiber that Changed the World: The Cotton Industry in International Perspective, 1600–1990s*, Oxford: Oxford University Press, 2004, pp. 57–84.

52 לובין, הערה 2 לעיל, עמ' 124.

לאחר מותה הופכת איטה למודל של נשיות לאומית-יהודית ראויה. אם בחייה הרשימה איטה את ברכה בהיותה אישה אירופאית לבנה ואלגנטית בלבושה ובמראה, לאחר מותה, ובעיקר לאחר שמתברר באורח פלא כי נישאה כדת וכדין למאהבה ולא חיה עימו בחטא, כפי שסברו הגולים בתחילה, הולכים ומודגשים היבטים אחרים של דמותה, ובמיוחד היותה פשוטה, טהורה וצנועה, כמאמר לולו, הרוקמת המצרייה: "כותנה ופלנל, היא לא הייתה זקוקה לשום דבר אחר"⁵³. לובן העור הנשי הופך באמצעות דמותה של איטה למטונימיה לנשיות ראויה, בעיקר באמצעות התייחסותיהן של ברכה ולולו, שתי מעריצותיה הצעירות. ברכה ולולו מסומנות בתחילה כהיפוכה של איטה: ברכה, הנערה הארץ-ישראלית המנומשת שאינה מצליחה להלבין את פניה, ולולו, הנערה המצרית-יהודית שלבושה המקושט ופניה המאופרים בכבודות מציבים אותה כמנוגדת לאיטה בעלת העור הצח והסגנון האלגנטי בפשטותו. לעומת איטה, שנשפחה אל הגולים במסעם מפלסטינה למצרים, לולו מתלווה אליהם במסעם חזרה לפלסטינה, ולולו אף מתחנתת בסופו של דבר עם מנחם גוט, המאהב הדחוי של איטה, והופכת לאם מאמצת לבתה. כשלולו הופכת למחליפתה של איטה היא מסירה את כל עדייה וקישוטיה ה"אוריינטליים". תהליך הייצור של האישה העבריייה הארץ-ישראלית הראויה כולל אפוא אידיאליזציה של האישה הלבנה (לאחר מותה) והפשטה של האישה האוריינטלית. המהלך המתרחש כאן הפוך לכאורה למהלך של הדרת האם האחרת, הנראה בהיסטוריה של חטיפת ילדי תימן. כאן האישה האחרת מוכלת אל תוך המשפחה הציונית, בתנאי שתהפוך את עצמה לאישה הלבנה הראויה. הזהות הנשית העברית, כך נראה, מתכוננת כחקיינות קולוניאלית (mimicry) בלתי נפרדת מן האישה האחרת. בחיבורו "נשף המסיכות הקולוניאלי" טוען דניאל בויארין כי בבסיס כינון הזהות הגברית הציונית עומדת התשוקה להידמות לקולוניאליסט הלבן, הנתפס כהתגלמות הגבריות המערבית. הגולים מאפשר לנו להתבונן בנשף המסיכות הקולוניאלי של הנשים הציוניות: אלו נעות בין עמדת המכפיף לעמדת המוכפף, בין האישה הלבנה והאישה האחרת, משתוקקות אל הלבן, אך בהיותן נשים יהודיות מזרח-אירופאיות מנומשות בשמש המזרח התיכונית, הן "white but not quite", והלבן, כמו עור הפנים המושלם של איטה המתה, נותר בלתי מושג, מושא לחקיינות, מסכה.⁵⁴

לובין, כמו חוקרים אחרים, מחברת את מרכז הנשיות אצל בארון עם מרכזו של המרחב הגלתי בכתביה, המוצא את ביטויו באופן שבו הגולים מייצר המשכיות בין הגלות המזרח-אירופאית לבין הגלות במצרים:

דרך הגוף יכולה הגלות — כשהיא מנותקת מן הנאראטיב הלאומי הכללי שרואה בה קלקול ומחלה, שלב לקראת הגאולה — להיות טובה לכשעצמה. לעומת יפו, שהיא "סמטאות מעוקלות, שנעירת החמורים מהדהדת בהן כקול השופר, מדרכות זרועות

53 דבורה בארון, הגולים, תל אביב: עם עובד, 1970, עמ' 86.

54 דניאל בויארין, "נשף המסיכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי", תיאוריה וביקורת 11 (1997), עמ' 123–144.

קליפות של בננה, ומבטים לוחטים של ילידי המקום המזדקרים כחודי שפודים מתוך מאפל החנויות [...]” אבל הגלות טובה לא רק מצד המראה, אלא גם מצד תזונת הגוף, מצד האוכל: גברת רוטשטיין מכינה לבאי ביתה “ארוחות דשנות, שעלו בטיבן על אלה שבבית-הפנסיון שבלב שכונת-הים” [...] הכול לא רק זול יותר, אלא גם תופח יותר, שמן יותר, מפורטם יותר.⁵⁵

הגלות הקולוניאלית של בורגני יפו היהודים מאפשרת לנחמה רוטשטיין לא רק להשתמש בחומרי הגלם הזולים כדי לבשל ארוחות עשירות לבאי ביתה, אלא גם להימלט מן “המבטים הלוהטים” של הילידים ביפו. לעומת יפו העותומנית, בעיר הקולוניאלית “הקוסמופוליטית” מתקיימת הפרדה חדה יותר (segregation) – ממשית ומדומיינת – בין מרחבים אירופיים לבין מרחבים “אוריינטליים”, והדבר בא לידי ביטוי, למשל, בחסרונם המוחלט של ייצוגי ערבים מצריים במרחב האלכסנדרי ברומן. העיר הקולוניאלית גם מאפשרת לברכה לעצב את עצמה כאישה אירופאית, כדוגמת איטה וכדוגמת הנשים המאופרות בלבן שהיא נמשכת אליהן, הנכנסות ויוצאות מן הסלון “פריז”. היבטים אלו של הרומן, ששובין קוראת כביטויים לחתרנות נשית של הנשים המכוננות חלופה לעלילת-העל הגברית לאומית, הם בעת ובעונה אחת ביטויים לכוחם היחסי של היהודים בעלי הזיקה לאירופה ולמערב במרחב הקולוניאלי. העובדה שהנשים משתמשות בכוח זה כדי לעצב את החלופה הנשית-לאומית שהן מציבות אינה מבטלת את משמעותה החתרנית של פעילותן, אך היא מספקת אספקט נוסף לכינון הסובייקט הנשי הציוני, שיש לתת עליו את הדעת אם ברצוננו לפרוץ את ההרמטיות של הדיון בהבדל הנשי.

***

נדמה כי גם בעשור השני של המאה העשרים ואחת נותרה המסורת הפמיניסטית המערבית הלבנה – הצרפתית והאמריקנית – מוקד משיכה אינטלקטואלי למבקרות הספרות העברית, הגם שבהקשר הפמיניסטי הגלובלי כוכבה דעך.⁵⁶ השאלות המרכזיות ששואלת הביקורת הפמיניסטית הישראלית מגוף ביקורת זה על הכתיבה הנשית עוסקות, מחד גיסא, ב”הבדל”, דהיינו ייחודו של הביטוי הספרותי הנשי, ומאידך גיסא, ב”שושלת”, כלומר קיומה של מסורת כתיבה נשית עברית שאפשר למפותה במונחי אימהות ובנות ספרותיות. נדמה לי כי מרכזיותן של שאלות אלו בתחומי המחשבה הפמיניסטית הספרותית העברית נובעת מן האופן שבו הן מפרות את הדיון הממוגדר בזמן ובמרחב הלאומי. אומנם שאלת השושלת מספקת פרספטיבה “נשית” על עלילת-העל הלאומית ושאלת ההבדל נכרכת תכופות בשאלת מקומן של נשים במרחב הלאומי, אך במובן זה,

55 לובין, הערה 2 לעיל, עמ' 133–134.

56 ראו, למשל, את המבוא לספרה של רוני הלפרן שיצא לאור ב-2012, וממקם את הדיון בספרות נשים ישראלית לעומת המושג “כתיבה נשית” מן התאוריה הצרפתית ולעומת המושג “ספרות נשים” מן הפמיניזם האמריקני. הלפרן, הערה 6 לעיל, עמ' 7–30.

שאלות השושלת וההבדל הן גם שאלות מעכבות בנוף הפמיניזם הספרותי העברי. הן דנות את המחקר לתחומי הדיון הפנים-לאומי, הדיון הנע באופן דו-ממדי בין עלילת-האם לבין עלילת-העל ובין מגדר ולאום, ומערפלות את המבט הפמיניסטי הביקורתי, כך שאינו מבחין בהבדלים אחרים במרחב. נדמה כי במסגרת דיון זה, גם כאשר הסובייקט הלאומי הנשי מוצע כאלטרנטיבה חתרנית הוא נשאר כפוף לתכתיבים הגבריים של המרחב הישראלי, שבמסגרתו הלאומיות היא תמיד נקודת מוצא ואופק. במאמר זה ביקשתי להציג כיווני מחשבה ושאלות שעשויים, אולי, לסייע בידינו להמשיך ולקרוא את הפוטנציאל הטמון בכתיבה הנשית מעבר למרחב ולזמן הלאומי, אך לא כמרחב נשי נפרד בעל היסטוריה נפרדת של הבדל אלא ככר פורה לחשיבה ביקורתית על הבדלים ועל כוח, חשיבה הפורצת את גבולות החדר ולומדת את הקרע בינינו – הנשים הפמיניסטיות של המאה העשרים ואחת – לבין חיק האם הציוני.